

УДК 343.2:347.733

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОРУШЕННЯ АНТИМОНОПОЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Дудоров О.О., к.ю.н., доцент

Азовський регіональний інститут управління при Запорізькому державному університеті

Відповідно до ст. 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності. Центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції в підприємстві, виступає Антимонопольний комітет України. Відповідно до ст. 3 Закону від 26 листопада 1993 р. із змінами “Про Антимонопольний комітет України” основними завданнями цього органу є: 1) здійснення державного контролю за дотриманням антимонопольного законодавства; 2) запобігання, виявлення і припинення порушень антимонопольного законодавства; 3) контроль за економічною концентрацією; 4) сприяння розвитку добросовісної конкуренції.

За період з 1992 р. по 2000 р. Антимонопольний комітет України поклав край понад 7 600 порушенням антимонопольного законодавства. Лише у 2000 р. йому вдалося припинити 721 зловживання монопольним становищем і 44 антиконкурентні узгоджені дії. Протягом 1994—2000 р. р. завдяки зусиллям Антимонопольного комітету України на ринках з’явилося понад 7 100 нових самостійних суб’єктів господарювання. Якщо в 1991 р. економіка України була майже повністю монополізована, то за час діяльності Антимонопольного комітету України частка монопольного сектору у виробництві валового внутрішнього продукту скоротилась до 40 %, що відповідає середньоєвропейському рівню [1].

Ст. 50 Закону України від 11 січня 2001 р. “Про захист економічної конкуренції” до порушень законодавства про захист економічної конкуренції відносить, зокрема, невиконання рішення, попереднього рішення органів Антимонопольного комітету України або їх виконання не в повному обсязі, неподання Антимонопольному комітету України або його територіальному відділенню інформації в строки, встановлені Антимонопольним комітетом, головою його територіального відділення чи нормативно-правовими актами, подання зазначеної інформації не в повному обсязі або подання недостовірної інформації. Ст. 230 КК 2001 р. під порушенням антимонопольного законодавства якраз і розуміє умисне неподання або подання завідомо неправдивих документів чи іншої інформації Антимонопольному комітетові України або його територіальному відділенню, а також ухилення від виконання законних рішень цих органів, вчинене службовою особою органу державної влади, органу місцевого самоврядування, органу адміністративно-господарського управління і контролю, підприємства, установи, організації, якщо це було пов’язано з отриманням доходу у великих розмірах.

До набрання чинності новим КК зазначені дії тягли адміністративну відповідальність на підставі ст. 166-4 КпАП (“Порушення порядку подання інформації та виконання рішень Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень”) або могли розцінюватись, за наявності до цього підстав, як посадовий злочин.

Суспільна небезпека злочину, передбаченого ст. 230 КК, на мій погляд, полягає в порушенні законодавства про захист економічної конкуренції, посяганні на нормальну, врегульовану законом діяльність органів Антимонопольного комітету України, покликаних не допускати зловживань монопольним становищем на ринку та обмежень добросовісної конкуренції.

З урахуванням характеру поведінки, описаної у ст. 230 КК, треба дійти висновку, що призначення цієї статті полягає в забезпеченні кримінально-правовими засобами ефективного і дієвого функціонування Антимонопольного комітету України як спеціалізованого державного органу. Зазначу, що деякими науковцями обґрунтованість включення до кримінального законодавства аналізованої норми ставиться під сумнів. Так, на думку П.П.Андрушка, можливі два варіанти застосування цієї норми: або вона стане “мертвою”, або ж застосовуватиметься лише вибірково внаслідок значної поширеності криміналізованих нею діянь [2].

Об’єктом злочину, передбаченого ст. 230 КК, є регламентований законодавством порядок здійснення господарської діяльності в частині недопущення проявів монополізму і недобросовісної конкуренції, правомірної діяльності органів Антимонопольного комітету України.

Предметом злочину, що розглядається, законодавець називає документи та іншу інформацію, яка надається Антимонопольному комітету України або його територіальному відділенню. Поняття “документ” має латинське походження (documentum — навчальний приклад, взірць, доказ) і означає предмет матеріального світу, у якому міститься та чи інша інформація, призначена для передачі її в просторі і часі.

Поняття інформації розкривається у ст. 1 Закону “Про захист економічної конкуренції”. Інформацією визнаються відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях, у тому числі - листи, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їхніх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 230 КК, полягає у: 1) неподанні документів чи іншої інформації Антимонопольному комітету України або його територіальному відділенню; 2) поданні вказаним адресатам завідомо неправдивих документів чи іншої інформації; 3) ухиленні від виконання законних рішень Антимонопольного комітету України або його територіального відділення. Вказані діяння визнаються злочином за умови, що їх вчинення пов'язане з отриманням доходу у великих розмірах.

Для реалізації покладених на них завдань органи Антимонопольного комітету України мають значні повноваження. Так, документи, статистична та інша інформація, необхідні для здійснення контролю за дотриманням антимонопольного законодавства та розгляду справ про його порушення, надаються на вимогу державного уповноваженого, голови територіального відділення Антимонопольного комітету України безкоштовно (ч. 3 ст. 22 Закону “Про Антимонопольний комітет України”). Вказані особи мають право вимагати усних або письмових пояснень у посадових осіб і громадян.

Вимоги державних уповноважених та голів територіальних відділень Антимонопольного комітету України в межах їх повноважень є обов'язковими для виконання у визначені ними строки, якщо інше не передбачено законодавством. При цьому в оглядовому листі Вищого арбітражного суду від 17 квітня 2001 р. № 01-8/459 “Про деякі питання практики вирішення спорів за участю органів Антимонопольного комітету України (за матеріалами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов)” звертається увага на те, що законодавством не передбачено форму вимоги державного уповноваженого Антимонопольного комітету України, у зв'язку з чим безпідставним визнано посилення на обов'язковість оформлення такої вимоги постановою чи розпорядженням.

Неподання документів чи іншої інформації в плані відповідальності за ст. 230 КК означає, що особа, володіючи потрібними документами або інформацією і маючи змогу виконати вимогу Антимонопольного комітету України, його державного уповноваженого або голови територіального відділення, умисно це не робить. Склад злочину потрібно вбачати як у тому разі, коли особа відкрито відмовляється виконати вимогу уповноваженого органу чи особи, так і тоді, коли вона фактично не подає документи або іншу інформацію Антимонопольному комітету України або його територіальному відділенню, а також, коли надається лише частина документів чи інформації, перерахованих у вимозі. Очевидно, не може кваліфікуватись за ст. 230 КК несвоєчасне подання необхідних документів або інформації, тобто їх подання з порушенням строків, вказаних у вимозі. Таке діяння утворює склад адміністративного проступку, передбаченого ч. 1 ст. 166-4 КпАП.

Під поданням завідомо неправдивих документів чи іншої інформації треба розуміти подання Антимонопольному комітету України, його державному уповноваженому або територіальному відділенню недостовірних, спотворених відомостей, тобто даних, які повністю або частково не відповідають дійсності і здатні ввести уповноважені органи чи особи в оману. Завідомо неправдивим слід визнавати і той документ, в якому відсутня певна інформація, котра мала бути в ньому вказана, що перекручує зміст документа. Спосіб подання завідомо неправдивих документів чи іншої інформації (направлення поштою, з використанням технічних засобів зв'язку тощо) на кваліфікацію за ст. 230 КК не впливає.

У межах визначеної законодавством компетенції органи Антимонопольного комітету України мають право: 1) видавати суб'єктам господарювання обов'язкові для виконання рішення про припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції та про відновлення початкового становища, про примусовий поділ монопольних утворень, про припинення неправомірних угод між підприємцями; 2) видавати органам влади, органам місцевого самоврядування, органам адміністративно-господарського управління та контролю обов'язкові для виконання рішення про скасування або зміну прийнятих ними неправомірних актів, про припинення порушень і розірвання укладених ними угод, що суперечать законодавству про захист економічної конкуренції, забороняти або дозволяти створення монопольних утворень органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, а також суб'єктами господарювання; 3)

вносити до органів влади обов'язкові для розгляду подання щодо скасування ліцензій, припинення операцій зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання в разі порушення ними законодавства про захист економічної конкуренції. При цьому рішення органів Антимонопольного комітету України про примусовий поділ суб'єкта господарювання, що займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, підлягає виконанню у встановлений строк, який не може бути меншим ніж шість місяців.

Відповідно до ст. 24 Закону “Про Антимонопольний комітет України” Антимонопольний комітет України, державні уповноважені, адміністративні колегії та голови територіальних відділень Комітету в межах своїх повноважень приймають розпорядження та постанови, які є обов'язковими для виконання. Із питань примусового поділу монопольних утворень, а також накладання штрафів за порушення антимонопольного законодавства Антимонопольний комітет України, адміністративні колегії, державні уповноважені та голови територіальних відділень Комітету виносять відповідні постанови.

У процесі розгляду справ про недобросовісну конкуренцію Антимонопольний комітет України та його територіальні відділення можуть виносити розпорядження про заборону особі, у діях якої вбачаються ознаки порушення, вчиняти певні дії та про накладення арешту на майно, грошові суми, що належать такій особі, предмети, документи, інші носії інформації, які можуть бути доказами чи джерелом доказів у справі. Відповідно до ч. 1 ст. 44 Закону “Про захист економічної конкуренції” вилучення письмових та речових доказів, зокрема, документів, предметів чи інших носіїв інформації, що можуть бути доказами чи джерелом доказів у справі про порушення законодавства про захист економічної конкуренції, проводиться на підставі розпорядження державного уповноваженого Антимонопольного комітету України чи голови територіального відділення особисто або уповноваженими ними працівниками Антимонопольного комітету України, його територіального відділення у випадках, якщо: 1) докази не було надано і є достатні підстави вважати, що документи, предмети чи інші носії інформації, які можуть бути доказами чи джерелом доказів у справі, знаходяться в певному місці; 2) існує загроза, що відповідні документи, предмети чи інші носії інформації можуть бути знищені.

Рішення органів Антимонопольного комітету України надаються для виконання шляхом надсилання або вручення під розписку чи доведення до відома іншим способом. Згідно зі ст. 56 Закону “Про захист економічної конкуренції” у разі, якщо вручити рішення немає можливості внаслідок відсутності фізичної особи за останнім відомим місцем проживання або відсутності посадових осіб чи уповноважених представників суб'єкта господарювання, органу адміністративно-господарського управління та контролю за відповідною юридичною адресою, рішення органів Антимонопольного комітету України вважається таким, що вручене відповідачу, через десять днів з дня оприлюднення інформації про прийняте рішення в офіційному друкованому органі (газета Верховної Ради України “Голос України”, газета Кабінету Міністрів України “Урядовий кур'єр”, “Офіційний вісник України”, друковані видання відповідної обласної ради за останнім відомим місцем проживання чи місцем прописки, юридичної адреси відповідача).

Ухилення від виконання законних рішень органів Антимонопольного комітету України з погляду відповідальності за ст. 230 КК означає, що особа, до відома якої у встановленому порядку доведено певне рішення, не вчиняє вказані в ньому дії або, навпаки, вчиняє (продовжує вчиняти) дії, які заборонені законним рішенням уповноваженого органу. Думається, що поняття “ухилення від виконання” оплює як явне, відкрите (відверте) небажання зобов'язаної особи виконати законне рішення Антимонопольного комітету України або його територіального відділення, так і відмову, яка носить прихований, завуальований характер (особа, котра повинна виконати законне рішення, прямо не заявляє про відмову це зробити, однак фактично скоює дії, спрямовані на невиконання рішення).

Оскільки працівники Антимонопольного комітету України в частині здійснення ними правозастосовних та правоохоронних функцій визнаються працівниками правоохоронних органів (ст. 2 Закону від 23 грудня 1993 р. “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”), ухилення від виконання законних рішень Антимонопольного комітету України та його територіальних відділень як злочин у сфері господарської діяльності потрібно відрізняти від злочинів, передбачених, зокрема, ст. 342 (“Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві”), ст. 343 (“Втручання в діяльність працівника правоохоронного органу”), ст. 345 КК (“Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу”).

Думається, правий А.М. Ришелюк, який вважає, що не утворює складу злочину, передбаченого ст. 230 КК, невиконання рішення Антимонопольного комітету України або його територіального відділення у строки, встановлені законом для подання скарги до суду, якщо відповідно до положень законодавства подання цієї скарги зупиняє виконання відповідного рішення [3]. Невичерпний перелік тих випадків, коли порушення судом провадження у справі про визнання недійсним рішення органу Антимонопольного комітету України зупиняє виконання такого рішення, наводиться в ч. 4 ст. 60 Закону

“Про захист економічної конкуренції” (назва статті — “Оскарження рішень органів Антимонопольного комітету України”).

Відповідно до покладених на нього завдань Антимонопольний комітет України має право не лише виносити обов’язкові для виконання розпорядження і постанови, але й давати органам державної влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю і суб’єктам господарювання рекомендації та пропозиції. Вказані акти реагування, як правило, набувають форми листів, які підлягають обов’язковому розгляду органами чи особами, яким вони надані (ст. 46 Закону “Про захист економічної конкуренції”). Рекомендації органів Антимонопольного комітету України за своїм змістом можуть стосуватись проведення заходів, спрямованих на обмеження монополізму, розвиток підприємництва і конкуренції, запобігання порушенням антимонопольного законодавства, припинення дій, які містять ознаки порушень законодавства про захист економічної конкуренції, усунення причин цих порушень і умов, що їм сприяють, вжиття заходів по усуненню наслідків порушень чинного законодавства. Невиконання рекомендацій та пропозицій органів Антимонопольного комітету України відповідальність за ст. 230 КК не тягне.

Із метою запобігання монополізації товарних ринків, зловживання монополієм (домінуючим) становищем, обмеження конкуренції органи Антимонопольного комітету України здійснюють державний контроль за концентрацією суб’єктів господарювання. Ст. 24 Закону “Про захист економічної конкуренції” містить перелік випадків, у яких необхідне отримання дозволу на концентрацію з боку Антимонопольного комітету України чи його адміністративної колегії. Концентрація, яка потребує належного дозволу, забороняється до надання дозволу на її здійснення. До надання такого дозволу учасники концентрації зобов’язані утримуватись від дій, які можуть призвести до обмеження конкуренції та неможливості відновлення початкового стану. Порушення суб’єктами господарювання вказаного порядку проведення економічної концентрації диспозицією ст. 230 КК не охоплюється, оскільки в цій кримінально-правовій нормі мова фактично йде про ухилення від виконання не приписів антимонопольного законодавства, як це впливає з назви аналізованої статті КК, а рішень органів Антимонопольного комітету України. Однак, якщо за результатами розгляду справи Антимонопольний комітет України виносить рішення про заборону концентрації, умисне невиконання цього рішення утворює склад злочину, що розглядається.

У певних випадках рішення органів Антимонопольного комітету України про надання дозволу на узгоджені дії та концентрацію може бути зумовлене виконанням учасниками узгоджених дій або концентрації певних вимог і зобов’язань, які усувають або пом’якшують негативний вплив узгоджених дій чи концентрації на конкуренцію. Такі умови і зобов’язання можуть стосуватись, зокрема, обмеження стосовно управління, користування чи розпорядження майном, а також зобов’язання суб’єкта господарювання здійснити відчуження майна. Вважаю, що невиконання суб’єктами господарювання вимог і зобов’язань, якими було обумовлене винесення рішення про надання дозволу на узгоджені дії або концентрацію, треба кваліфікувати за ст. 230 КК (за наявності всіх ознак цього складу злочину).

За конструкцією об’єктивної сторони передбачене ст. 230 КК порушення антимонопольного законодавства є формальним складом злочину, який визнається закінченим з моменту отримання доходу у великих розмірах. Доход вважається отриманим у великих розмірах, якщо він у п’ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (примітка до ст. 230 КК). Як свідчить практика діяльності органів Антимонопольного комітету України, незаконно одержаний доход, який встановлюється шляхом аналізу фінансово-господарських документів суб’єктів господарювання — порушників конкурентного законодавства, може утворюватись внаслідок необґрунтованого завищення витрат, норм прибутку, встановлення дискримінаційних цін для різних категорій споживачів, нав’язування додаткових, непотрібних контрагенту товарів, отримання за нав’язаними додатковими умовами угоди додаткових засобів і ресурсів, отримання комісійної винагороди внаслідок неправомірної угоди тощо [4].

Відповідно до ч. 3 ст. 52 Закону “Про захист економічної конкуренції” під доходом суб’єкта господарювання розуміється сумарна вартість доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг). Цей Закон дозволяє встановлювати розмір незаконно одержаного доходу оціночним шляхом (це може бути потрібним для накладення штрафів за порушення законодавства про захист економічної конкуренції). На мою думку, обвинувачення особи у вчиненні злочину, передбаченого ст. 230 КК, не може ґрунтуватись на визначенні параметрів доходу оціночним шляхом, оскільки це суперечитиме конституційному принципу презумпції невинності. Для застосування ст. 230 КК потрібно встановити і довести у порядку, визначеному КПК, розміри доходу, реально отриманого винною особою внаслідок певних порушень антимонопольного законодавства.

Для інкримінування ст. 230 КК має бути встановлений причинний зв’язок між неподанням або поданням завідомо неправдивої інформації органам Антимонопольного комітету України або ухиленням від виконання їхніх законних рішень, з одного боку, і отриманням доходу у великих розмірах, з іншого. Адже законодавець не випадково вживає словосполучення “якщо це було пов’язано з отриманням

доходу...” Якщо вказаний причинний зв’язок відсутній, вчинене, на мій погляд, за ст. 230 КК кваліфікуватись не повинне і має розцінюватись як адміністративний проступок, передбачений ст. 166-4 КпАП (наприклад, після фактичного отримання доходу у великих розмірах службова особа суб’єкта господарювання не виконує розпорядження органів Антимонопольного комітету України, пов’язане з вилученням доказів або накладенням арешту). Для більш точного описання об’єктивної сторони складу злочину, що розглядається, вважаю за доцільне у ст. 230 КК слова “якщо це було пов’язано з отриманням доходу...” замінити словами “якщо це потягло за собою отримання доходу...” (варіант — “якщо це спричинило отримання доходу...”).

У тому разі, коли порушення антимонопольного законодавства у формах, перерахованих у ст. 230 КК, не призвело до фактичного отримання доходу у великих розмірах, вчинене має тягнути адміністративну відповідальність за ст. 166-4 КпАП.

У юридичній літературі стверджується, що аналізований склад злочину належить до матеріальних [5]. З такою позицією навряд чи можна погодитись. Хоч дохід у великих розмірах відповідним чином характеризує об’єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 230 КК, його немає підстав визнавати суспільно небезпечними наслідками, оскільки під останніми у кримінальному праві звично розуміють шкоду, заподіяну злочином охоронюваним законом соціальним цінностям або суспільним відносинам.

Суб’єкт розглядуваного злочину є спеціальним — це службова особа органу державної влади, органу місцевого самоврядування, органу адміністративно-господарського управління і контролю або підприємства, установи, організації, у компетенцію якої входить подання інформації органам Антимонопольного комітету України та виконання законних рішень цих органів.

До органів державної влади відносяться міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим та органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим, державні органи, що здійснюють регулювання діяльності суб’єктів природних монополій, ринку цінних паперів, державні органи приватизації, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, місцеві органи виконавчої влади. Згідно зі ст. 11 Закону від 20 квітня 2000 р. “Про природні монополії” національні комісії регулювання природних монополій є центральними органами виконавчої влади із спеціальним статусом, які утворюються і ліквідовуються Президентом України і діють на підставі затверджених ним положень.

Ст. 5 Закону від 21 травня 1997 р. із змінами “Про місцеве самоврядування в Україні” вказує, що система місцевого самоврядування включає в себе: територіальну громаду; сільську, селищну, міську ради; сільського, селищного, міського голів; виконавчі органи сільської, селищної, міської рад; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Вказівку на службових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування як на суб’єктів аналізованого злочину вважаю виправданою. Адже в практиці діяльності Антимонопольного комітету України непоодинокими є випадки винесення рішень про припинення дискримінаційних дій, вчинюваних саме владними структурами, які полягають в обмеженні вивезення продукції за межі території відповідних областей, запровадженні умовного порядку реалізації товарів, примушуванні суб’єктів господарювання до пріоритетного укладання договорів з конкретними підприємствами та організаціями тощо [6].

Під органами адміністративно-господарського управління та контролю відповідно до ст. 1 Закону “Про захист економічної конкуренції” розуміються суб’єкти господарювання, об’єднання, інші особи в частині виконання ними функцій управління або контролю в межах делегованих їм повноважень органів влади чи органів місцевого самоврядування.

Органи влади, місцевого самоврядування та адміністративно-господарського управління і контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності визнаються суб’єктами господарювання.

Законні вимоги органів Антимонопольного комітету України зобов’язані виконувати всі суб’єкти господарювання — юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, а також фізичні особи, що здійснюють діяльність з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншу господарську діяльність, у тому числі ті суб’єкти, які здійснюють контроль над іншими юридичними і фізичними особами. У зв’язку з цим вадою ст. 230 КК треба вважати відсутність у ній вказівки на такого суб’єкта порушення антимонопольного законодавства як особа, яка здійснює господарську діяльність без створення юридичної особи.

Суб’єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 230 КК, характеризується прямим умислом. Мотиви можуть бути різними, на кваліфікацію не впливають і враховуються при призначенні покарання. Вважаю помилковою вказівку на корисливий мотив як на нібито обов’язкову ознаку суб’єктивної сторони цього складу злочину [7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Завада О. На сторожі добросовісної конкуренції // Урядовий кур'єр. — 24 листопада 2000р. — № 219; Пархомчук Д. Страж монополізма // Українська Інвестиційна Газета. — 27 марта 2001 г. — № 13.
2. Андрушко П.П. Вдосконалення механізму кримінально-правової охорони підприємницької діяльності у новому Кримінальному кодексі України // Економічні злочини: попередження і боротьба з ними. Міжвідомчий науковий збірник. Т.25 / За ред. А.І.Комарової, М.О.Потебенька, В.П.Пустовойтенка та ін. — К., 2001. — С. 670.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Каннон, А.С.К., 2001. — С. 614—615.
4. Медведев А. И. За нарушение — финансовые санкции // Юридическая практика. — 25 января 2001 г. — № 4.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Під загальною ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. — К.: Форум, 2001. — 2ч.: Особлива частина. — С. 394.
6. Потімков О. Влада і бізнес: боротьба чи партнерство, або Про деякі питання правових відносин Антимонопольного комітету та органів виконавчої влади і місцевого самоврядування // Урядовий кур'єр. — 11 січня 2002 р. — № 6.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Під загальною ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. — К.: Форум, 2001. — 2ч.: Особлива частина. — С. 394.